

SZEMLE

Vukoszávlyev Zorán*
„Magyarország szerb ortodox templomépítésze
– a XVIII–XIX. századi fejlődés tipológiai vázlata” című
PhD-értekezésének vitája

AZ ÉRTEKEZÉS TÉZISEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA¹

Magyarországon 300 éve egy sajátos, bizánci kultúrkörhöz tartozó építészeti hagyomány állít emlékeket az ország egész területén elszórtan. E szerb ortodox templomokkal a Duna mentén, leginkább pedig Budapest, Szeged és Pécs környékén találkozhatunk.

A Magyarországra legnagyobb számban 1690-ben bevándorolt szerbség új otthonra lelt a Kárpát-medencében. A már XV. századtól regisztráltan országunkban élő balkáni népek előbb katonaként, majd a kereskedelmen keresztül már jogokkal bíró polgárokként kapcsolódtak be a társadalmi és politikai életbe is. A tehetősebb közösségek folyamatosan megújították templomaikat, s a lelki gazdagodást szolgálta a nemzeti egyházi központ Szentendrére költözése a pátriárka vezetésével.

A szerb kultúra fejlődése is évtizedeken keresztül Magyarországhoz, Budapesthez, illetve Bécshez volt köthető. A festészet és költészet megújulásán túl a szerb nyelvi reformok is hazánkban fogalmazódtak meg.

A magyarországi szerbség bizánci hagyományú építési kultúráját a nyugati barokk építészetben feloldva egy sajátos építési emlékkört hagyott hátra, mely egyedi jellegével gazdagítja a magyar építészettörténetet.

Értekezésünkben egy évtizedet átfogó kutatási munka megállapításait rögzítjük.² A tipológiai rendszer felállításának szándéka a jól lehatárolható emléktanyag

* Egyetemi adjunktus. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék. 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. K. II. 60. Tel.: 463-1330; e-mail: vzoran72@hotmail.com

¹ A PhD-védés 2003. június 16-án zajlott le a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Oktatói Klubjában. A Bíráló Bizottság elnöke Dr. Meggyesi Tamás volt, tagjai Dr. Horler Miklós, Dr. Kunszt György, Dr. Winkler Gábor és Balázs Mihály DLA, az értekezés opponensei Dr. Kelényi György és Dr. Lőrincz Zoltán voltak. Az értekezés témavezetője Dr. Guzsik Tamás† és Dr. Krähling János volt.

² Szerző 1993 óta foglalkozik a témával. Még egyetemi hallgatóként Guzsik Tamás és Krähling János vezetésével kezdte meg kutatásait. Kétszeres első helyezett a BME Építészmérnöki

értelmezése, építészeti elemzése és építészettörténeti helyének meghatározása miatt fontos. A kutatás tárgyának szűkítése (csak a szerb nemzetiséghez tartozó ortodox templomok elemzése) a fellelhető magyarországi emléktárgy átfogható, konkretizálható mennyiségű épületállománya miatt szükségszerű volt. Ennek megfelelően nem foglalkoztunk a kifejezetten román alapítású ortodox templomokkal, nem érintettük a magyar ortodoxia tárgyi emlékeit, azonban közös sorsuk, gazdasági és társadalmi helyzetük miatt (hiszen közösen alapították templomaikat) elemzésünk tárgyává tettük a görög – értsd: makedón-cincár – egyházközseket is. A ma is álló emlékek száma ezáltal 42 templomot és 2 temetőkápolnát jelent (1. és 2. ábra).

A magyarországi szerb ortodox templomok első teljes körű összeírását a millenniumi Osztrák-Magyar Monarchia idejéből ismerjük. Az akkori Magyarország népességszámláihoz kapcsolódó tematizmust 1896-ban szerkesztette össze Marjanovity Georgije szentendrei püspöki adminisztrátor.³ A szerb lakosságú települések leírásánál az adminisztratív vonatkozásokon túl a templom építési datálására, illetve a paróchia alapítására vonatkozó, építészettörténetileg is fontos adatokkal találkozunk. Azonban jellegénél fogva e munka nem ad részletes építészeti elemzést a szakrális épületekről.

Összefoglaló szándékú munka az emléktárgy építészettörténeti elemzésével hosszú ideig nem készült. Egyes frekvenciánál helyen található épületekről készültek önálló monográfiák már a világháborúk előtt is (Ráckeve gótikus szerb templomát Henszlmann Imre már 1865-ben⁴ ismertette, s Csányi Károly és Lux Géza figyelmének is középpontjába került 1939-ben),⁵ majd a második világháború után átgondolt koncepcióval elindított városmonográfiák és megyénkénti műemléki topográfiák is ismertették röviden a településen található, műemléki értékkel bíró szerb ortodox templomokat (Eger, Győr, Miskolc, Székesfehérvár, Szentendre).⁶ A szerbség magyarországi történeti kutatója, Vujicsics D. Sztoján művészettörténész a pesti és budai szerbekről írt munkáiban mindig részletesen foglalkozott a két településrész szerb ortodox templomaival.⁷

Kar Tudományos Diákköri Konferenciáin, a XXII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián Sopronban kiemelt első díjas. Pro Scientia Aranyérmes. Egyetemi tanulmányai végeztével PhD-ösztöndijasként folytatta kutatását a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszéken.

³ Marjanovity, Georgije: *Prvi tematizam pravoslavne srpske eparhije budimske za godine 1896*. Eparhijaska Uprava Budimska, Sr. Karlovci.

⁴ Henszlmann Imre: A görög nem egyesültek temploma Ráckevén. *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* III. 1865. h. n.

⁵ Csányi Károly–Lux Géza: Ráckeve. Görög kel. szerb templom. *Technika* 1939/6. Budapest.

⁶ Voit Pál: *Szentendre*. Corvina, Budapest 1968.

⁷ Vujicsics D. Sztoján: *A pesti szerb templom*. Képzőművészeti Alap Kiadványai, Budapest 1961.

Kisebb emlékcsoportok vizsgálata tárgyát képezte tudományos publikációknak (Szentkláray Jenő írt a dél-magyarországi szerb monostoregyházakról 1908-ban),⁸ illetve egyes épületek bemutatásával néhányan kísérletet tettek az emléktárgy építészettörténeti helyének meghatározására. (Somogyi Árpád 1960-ban⁹ a magyarországi pravoszláv építészet ismertetésekor összehasonlításokat hozott szerb, bolgár és román példákkal; illetve Bibó István több publikációjában¹⁰ foglalkozott az Alföld egy jellegzetes késő barokk templomtípusával, mely több felekezet építőgyakorlatában is feltűnik.)

Részletes, építészettörténeti-műemlékvédelmi jellegű bemutatásokra az 1980-as években került sor, az emléktárgy koncentrálttsága miatt leginkább Baranya megye szerb templomainál (Duranci Béla és Rudinski Anton),¹¹ amely munka az akkori Jugoszlávia és Magyarország műemlékvédelmi hatóságainak összefogásával valósult meg.

Teljes építészettörténeti összefoglaló munka a templomokról csak 1990-re készült el. Az 1896-os sematizmusra alapozva Davidov Dinko¹² belgrádi professzor több ikonművészeti tanulmány mellett kísérletet tett az egyes emlékek bemutatására a történeti dokumentumok ismeretében. A leginkább művészettörténeti beállítottságú elemzéseken túl azonban összefüggéseket és történeti folyamatosságot felmutató megállapítások itt sem születtek.

Az emléktárgy összehasonlító vizsgálatára egyetlen tanulmány vállalkozott csak Levárdy Ferenc szakrális emlékeink védelméről szóló munkájában: Horváth Alice¹³ tipológiai és kronológiai vázlatot állított fel a magyarországi román, görög, magyar és szerb ortodox templomokról. Az építési korszakokra jellemző kategorizálásai alapjául szolgálhattak volna a további munkáknak, azonban az emléktárgy részletes építészeti elemzéseken alapuló, teljes körű rendszerezése még nem történt meg.

A bibliográfiai adatgyűjtésen alapuló, településtörténeti kutatásban és épület-elemzésben kiteljesedő munka, bár méreténél fogva jelentős, csak háttérét adja egy

⁸ Szentkláray Jenő: *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon*. Budapest 1908.

⁹ Somogyi Árpád: Késő bizánci hagyományok a magyarországi pravoszlávok építőművészetében. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* IV. köt. 1960. 1–2. sz. Budapest.

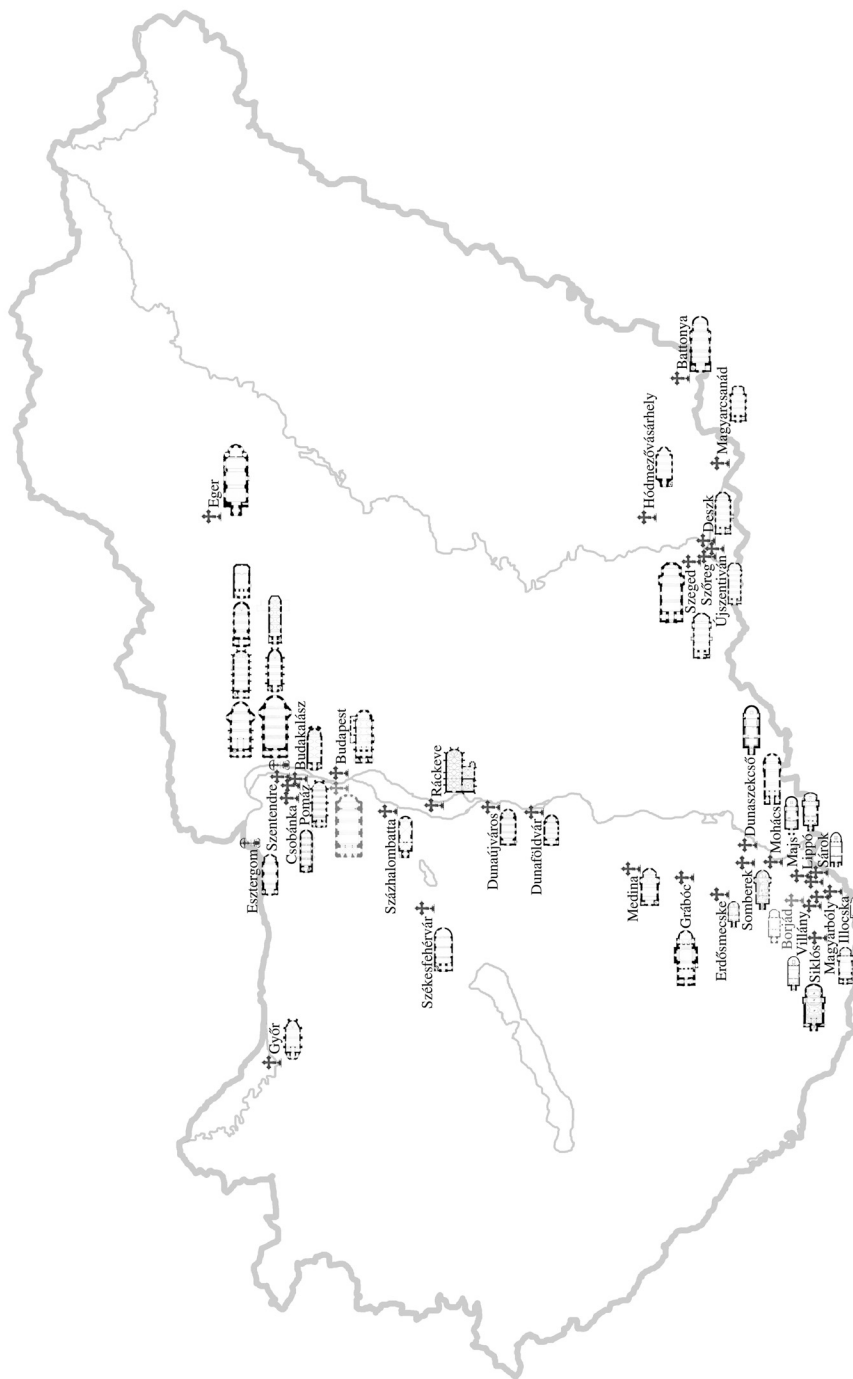
¹⁰ Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 1967. 3–4. sz. Budapest, valamint: Bibó István: Egy sajátos későbarokk építészeti emlékcsoport az Alföldön. *Építés- Épitészettudomány* V (1974) 3–4. Budapest.

¹¹ Duranci, Béla – Rudinski, Anton: Szerb templomok Baranya megyében. *Létünk* 1987. Újvidék.

¹² Davidov, Dinko: *Spomenici budimske eparchije*. Prosveta, Beograd 1990.

¹³ „Bizánci liturgia és műemlékek” címmel, H. A. szignóval. In: Levárdy Ferenc (szerk., et al.): *Egyházi épületek és műtárgyak gondozása*. Budapest 1971.

2. ábra. Magyarországi szerb ortodox templomok – helyrajzi tábla

tudományos igényű rendszer felállításának. A helyszíni épületdokumentálások felfedezései csak kiegészítik, árnyaltabbá teszik a megfogalmazódó összképet.

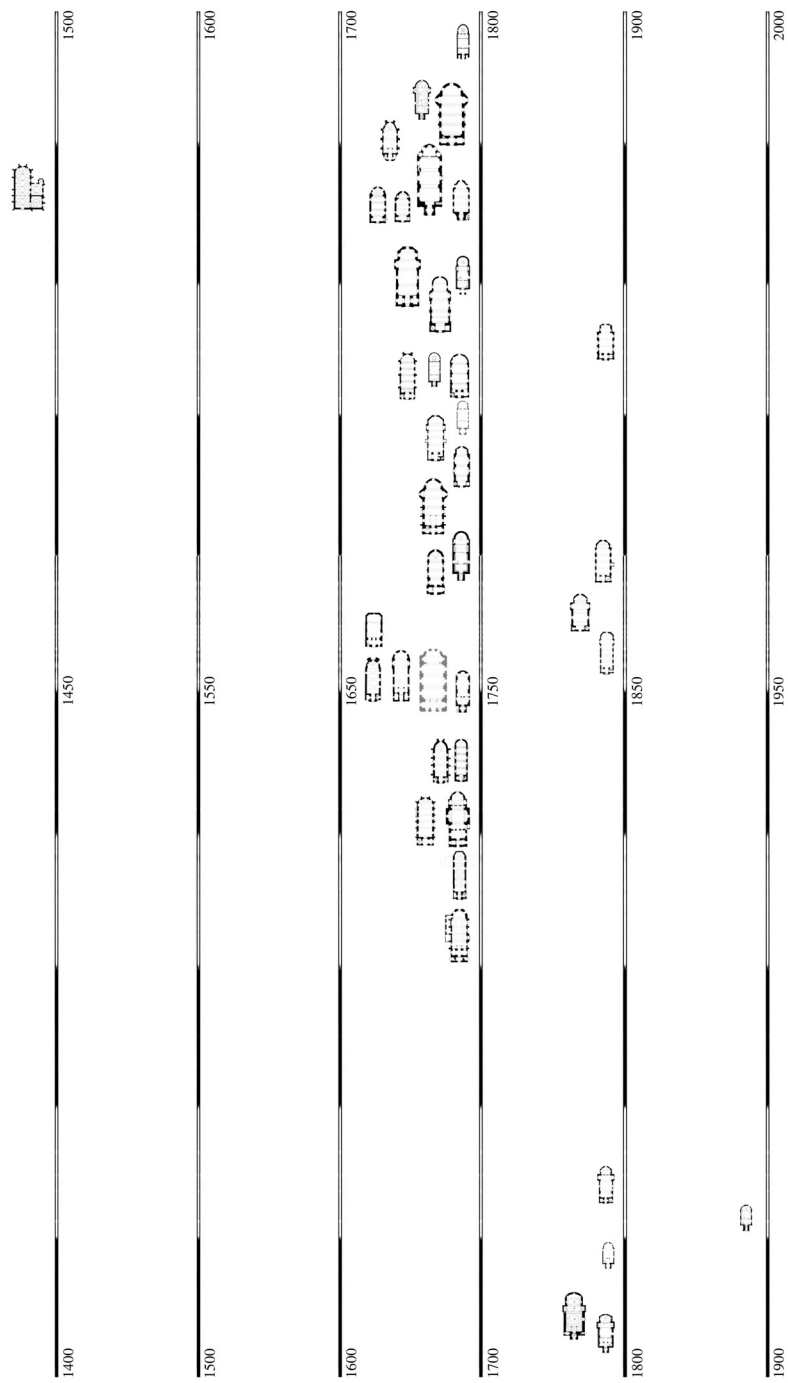
A feldolgozás bibliográfiai kutatásokkal indult. Az egyes emlékekre vonatkozóan megtalálható hosszabb-rövidebb leírások az önálló építészettörténeti bemutatások nyelvezetének tanulságait jelentették. A feltárás a közéleti tájékoztató munkáktól a tudományos alaposágú munkákig terjedt, hiszen a személyes indítássalú helytörténeti monográfiák anekdota alapú megállapításai és néhol spekulatív következtetései is tartogattak összefűzhető szálakat. A művészettörténészek és építészek által írt munkák a publikáció szűkebb témájának megfelelően csak részleteiben érintették az emlékeket, azok összefüggő tudományos feldolgozása ezen megállapítások ütköztetését is jelentette.

Az épületdokumentációk a részletes építészeti elemzés alapjait jelentik. Egyes épületek építészeti rajzai kiemelt műemléki szerepük miatt elkészültek – ezeket az illetékes hatóságok (OMvH, ÁMRK) archívumában kikeresztük és tudományos kutatásra történő felhasználásra kikértük. A publikációkban is számos alaprajzra és homlokzati rajzra bukkantunk; azonban ezek forráshivatkozása sokszor hiányos, tehát a rajzok használhatóságát fenntartással kezeltük. Mivel több épületről semmi dokumentáció nem állt rendelkezésre, ezért önálló épületdokumentálásokba kezdtünk a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék felmérési módszereivel. 1999-ben Csongrád megyében 4, majd a 2000–2001. évek nyarán Baranyában 7 templom és egy temetőkápolna teljes építészeti felmérését végeztük el. (Ez az emlékanyag több mint egynegyedét jelenti.)

Az épületek felmérési rajzait minden esetben kiegészítette egy részletes fotódokumentáció. Az adott pillanatban történő állapotdokumentálást minden templomról elvégezve egy rövid, néhány éves periódusra vetített összképét kaphattuk a teljes emlékanyag fizikai helyzetének. Némely emlékhez többször is visszatérve a folyamatos változás (felújítások vagy épp a pusztulás) jelei váltak dokumentálttá.

A bibliográfiai kutatások alapján előkerült adatok táblázatos feldolgozása és az épületdokumentációk rajzainak tipológiai és kronológiai táblázatos rendszerben történő egymás mellé szerkesztése a kutatási kérdésekre adandó gyors válaszok, visszakeresések lehetőségét adják. A tipológiai vizsgálatok alapján csoportosításokat végezhattünk el, melyekkel időrendiség is fedésbe volt hozható (3. ábra).

Kutatásunk emlékanyag-specifikációját a Budai Szerb Ortodox Püspökség 1896-ban készült sematizmusa alapján végeztük el. Ezt a sort kiegészítettük azon templomokkal, melyek a mai Magyarország területén állnak, akkor azonban még a temesvári püspökség jurisdikciója alatt voltak (a mai Csongrád és Békés megyében). A címben jelentkező szűkítés, mely szerint csak a ma Magyarországon álló szerb ortodox templomokat vizsgáltuk, megfelel a mai Budai Szerb Ortodox Püspökség jurisdikciójának: ez 42 templomot és 2 temetőkápolnát jelent. Azonban a történeti hűség érdekében röviden elemzését adtuk a más keresztény felekezetek

3. ábra. Magyarországi szerb ortodox templomok – kronológiai tábla

vagy önkormányzatok hasznosításába került egykori szerb ortodox templomoknak is: a 13 templom fizikai léte az építészeti vizsgálatok emlékanyag-bővítését adták. A történetiség megőrzése érdekében archív dokumentumokat gyűjtöttünk a leginkább a második világháború után lebontott templomokról (16 emlék), s rövid ismertetését adtuk az egykori filiális helyeknek (33 település) és a mai Magyarország területén kívül eső, a püspökség akkori jurisdikciós területén lévő egyházközösségeknek (28 helység).

Az elvégzett munka alapján a PhD-értekezés eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A magyarországi szerb ortodox templomok építészeti dokumentáltsága igen hiányos. A frekventált helyen (turisztikailag jelentősebb városban) álló vagy építészettörténetileg fontosabb emlékek építészeti rajzai elkészültek és kutathatóak, azonban a kis települések templomairól, leginkább az egyházközösségükben megszűnt szakrális épületekről nagyon kevés dokumentációs anyagunk van. Mivel az utóbbi csoport helyzeténél fogva még veszélyeztetettebb, ezért ezen épületek dokumentálása jelentős. Önálló építészeti felméréseinket, mely 11 templomot és 1 temetőkápolnát jelent, ezekre a jobban pusztuló épületekre koncentráltuk. E nóvum értékű rajzokat tudományos publikációkban közzeltük, ekként további kutatásokban történő felhasználásukat lehetővé tettük.¹⁴

2. A vizsgálatok első szakaszában azt kellett megállapítanunk, vannak-e előzményei a Magyarországra jött szerbek építészeti állásfoglalásának szakrális építészetükben. A korszak társadalmi, kulturális, politikai és igazgatási helyzetének alapos vizsgálata egyértelművé tette, hogy a korai templomok a Bécsi Udvar által meghatározottan, a kamarai típustervekhez igazodva jöhettek csak létre. A Franz Anton Pilgram nevével is jellemezhető megoldásokat – a korszak jellemző típusait – ajánlásként adták az Udvar közvetlen irányítása alá tartozó szerbeknek. E nyugati középtornyos, egyhajós, nyeregtetővel fedett, félköríves apszisú templomok általánossá váltak a szerb szakrális építészetben a monarchia területén. E közvetítő vagy kényszerítő kapcsolat megállapítása azért fontos, mert a szerb templomépítészetre mindez nem jellemző a török által még megszállva tartott területeken, ahol a késő bizánci-balkáni hosszházas, de középkupolás terek voltak általánosak. Az eltérés a kamarai típustervektől annyiban mutatkozott meg, hogy a szerbek mint akatolikus keresztény felekezet nem állíthattak tornyot templomaiknál.

3. A katolikus keresztény szertartásrend igényeinek tökéletesen megfelelő, nyugati barokk épületeket alkalmazták, azonban idővel sajátos liturgikus követelményeiknek értelmezve átalakították a szerbek. Megállapítottuk e liturgikus térigények jellemzőit és azok építészeti megfeleltetését. Megállapításunk szerint a

¹⁴ Új építéstörténeti adatok Baranya megye szerb ortodox templomainak periodizációjához. *Építés-Építészettudomány* XXIX (2001) 3–4. 265–287.

pevnicák (énekesi terek) karakteres megjelenítése alaprajzban és tömegben is strukturálja a templomokat.

4. A szintetizálást vizsgáltuk az épületek alaprajzi, homlokzati és tömegkialakításában. A felállított rendszerben három, jól elkülönülő építészeti típust határoltunk le. Az egyes építészeti-formálási egységek konkrét elemzésével megvizsgáltuk a kronologikus lehetőségeket is. A két kategorizálási rendszer átfedésével megállapítható volt az egyes típusok időbeli lehatárolhatósága.

5. A liturgikus térigények szerinti finomodást az ikonosztáz helyzetének részletesebben elemző vizsgálata jelentette. Megállapítottuk, hogy az eddigi tudományos kutatások nem helyeztek hangsúlyt a belső tér leglényegesebb építészeti elemeként értelmezhető, az ortodox kereszténységre jellemző ikonfal térben elfoglalt helyének meghatározására. E specifikus vizsgálat a felállított tipológiai rendszert tovább finomította.

6. Az ikonosztáz helyének és az oltár kialakításának alapos elemzése vezetett arra a megállapításra, hogy a bizánci jellegű térszervezés mégiscsak felfedezhető az emléktárgy egyes templomainál. Közvetlen szerbiai példák elemzésével, az ottani építőtevékenység típus-fejlődésének folytatásaként egy emlék (Grábóc) esetében a teljes megfeleltetést, egy emlék esetében (Dunaszekcső) annak részleteiben történő megjelenését bizonyítottuk.

7. A helyszíni épületdokumentálások (építészeti felmérési rajzok és fotók) rendszerét és módszerét folyamatosan fejlesztettük. A tapasztalatok alapján idővel megállapítható volt, hogy mely kialakításokra és építészeti megoldásokra kell koncentrált figyelmet fordítani az építési periodizáció szempontjából. Ezek közül kiemelt szerepet kapott a torony helyzetének, az építészeti tagozatok konzekvens végigvitelének (vagy azok váltásának), a tagolási ritmusok megjelenésének szemrevételezésén túl a falkutatások eredményeinek értékelése, a fal- és boltozatszerkezeti váltások megfigyelése is. (Ekként egyes emlékeknél megállapítható volt, hogy a torony később épült hozzá, a teret később boltozták be. Több esetben a tetőszerkezet hajlásszögét megváltoztatták, s valójában csak arra az átépítési munkára vonatkozik az ott található ácsjegy.) E kialakult módszer nem képezte az értekezés tárgyát, azonban az épület datálásában fontos szerepet kapott.

8. Az értekezés függeléke (az egykori és) a mai Budai Szerb Ortodox Püspökség templomainak első teljes körű építészeti bemutatását adja. Az építési és építészeti adatok táblázatos feldolgozása lehetővé teszi a rendelkezésre álló adatok kutatásra történő felhasználásának gyors visszakeresését. Az alaprajzok tipológiai és kronológiai rendszerezése az egyes épületek építészettörténeti helyének meghatározását könnyíti meg az emléktárgyon belül, s egyúttal a magyar építészettörténetben elfoglalt helye szerint is.

Az eredményeket összegezve legfontosabbnak a minden egyes új adattal finomodó tipológiai rendszer felállítását nevezhetjük meg. A 44 emlék jól lehatárolha-

tó, ugyanakkor megfelelő mennyiségű jellemzőt és változatot hordoz ahhoz, hogy alapos vizsgálatukkal egy jól közelítő vázlatot adhassunk rendszerezésükhöz. Ebben megjelöltük a főbb vizsgálati szempontokat, rámutattunk a megfelelésekre és a kölcsönhatásokra is.

Az ortodoxia megjelenése, azaz inkább továbbélése Magyarországon hazánk építészettörténetének színesedéséhez vezetett. A XVIII–XIX. század hazai viszonylatokban szigorú építési követelményrendszerei a hagyományosan bizánci kultúrkörrel hazánkba érkező szerbeknek építőművészetük inspiráló fejlődési kereteit adták. A több évszázados termékeny, de lassú átalakulás után szakrális építészetük néhány évtized alatt több jelentős változáson ment keresztül. Előbb a barokk szabadságában feloldódva egy teljesen új szellemű, nyugati építési hagyományt vettek át, mely rövid idő elteltével a liturgikus követelményeknek megfelelően templomépítészetük alkalmazkodott a hagyományos szakrális rend tégri-tégyeihez.

Ebben hordozza egyedi jellegét is. A XVIII–XIX. századi monarchia társadalmi és kulturális sokszínűsége befogadó volt. A szerb kultúrának hazánkban nyílt lehetősége a továbbfejlődésre: a nyugati és keleti kereszténység szakrális építészetének ötvöződésére, s ennek építészeti megnyilvánulásának ilyen nagy számban csak az akkori Kárpát-medence adhatott otthont.

Az értekezés eredményeinek felhasználhatósága ezen építési kultúrkör szélesebb vizsgálatának alapjaiban értelmezhető. Magyarország katolikus, evangélikus és református templomairól elkészültek az összefoglaló munkák, a hazai ortodoxia teljes építészeti feldolgozása még várat magára. A kutatás tipológiai alapvetései a további magyarországi ortodox felekezetek építészetének vizsgálatában finomítható, illetve megfeleltethető. S ha az építési kultúrkörnyezet teljesebb megértését szándékozzuk elérni, akkor természetes, hogy a ma határainkon túl lévő, egykor ugyanazon építészeti körhöz tartozó tágabb környezetet is be kell vonni a vizsgálatokba, hogy teljes képet kapjunk a magyarországi XVIII–XIX. századi (szerb) ortodox templomépítésről.¹⁵

¹⁵ A PhD-értekezést témavezetőmnnek, az időközben elhunyt Guzsik Tamásnak ajánlom tisztelettel.

DR. KELÉNYI GYÖRGY OPPONENSI VÉLEMÉNYE

A dolgozat a magyarországi újkori szerb ortodox templomépítéset tipológiai vázlatának elkészítésére vállalkozott. A közhelynek tűnő megállapítás, hogy disszertáns „hézagpótló művet alkotott”, ezúttal teljességgel fedi az igazságot, mert Somogyi Árpádnak a 60-as, 70-es években megjelent munkái óta ilyen nagyigényű, átfogó, minden vonatkozásban a teljességre törekvő munka nem jelent meg a témáról.

A disszertáció alaptézise, hogy a magyarországi szerb templomok három típusba sorolhatók. Az első csoportba az egyetlen terű, diadalívet, szűkebb apszist nem jelző, kívül támpilléres szentélymegoldású templomok tartoznak. E típus eredetét nem kutatja a szerző, pedig nyilvánvalóan egy egyszerűbb, a 17. századi magyar építészetben még tovább élő, késő gótikus eredetű vidéki, katolikus plébániatemplom-típusra emlékeztet, amelyet ma már főleg csak Nyugat-Magyarországon (Burgenlandban) megmaradt példák mutatnak: Breitenbrunn-Széleskút, Oslip, Vulkapordány. A közvetlen kapcsolat ezekkel a távoli emlékekkel nem valószínű, de a forma általánosan ismert lehetett.

Disszertáns szerint az 1750-es évektől épülő szerb templomok széles köre 3 típusváltozatba sorolható. (Kis zavart jelent, hogy a 27. oldal végén az 1750-es évektől épülő templomok három periódusáról és a műveknek a barokk típustervekkel való kapcsolatáról olvasunk, majd 1 oldallal később a típustervekhez kapcsolódó első építési korszakot a század közepén zárja le a szöveg.) A típusterveket dolgoztató tévesen kapcsolja Pilgram személyéhez, mert azokat nem az 1761-ben meghalt építész készítette, hanem egy eddig közelebből nem ismert kamarai építész 1771-ben. (NB Pilgram nem is volt kamarai építész.) Azért gondolunk a hivatali építészére, mert ez kamarai feladat volt, és Lorenz Lander kamarai alépítész 1779-ben elkészítette e tervekhez nagyon közel álló saját típustervváltozatát – nyilván hivatali munkaként. Szerzőségét iratok és költségvetések egyértelműsítik. A tervek közül – amelyek 3 sorozatot alkottak – nem esztétikai szempontból kívántak választást, hanem a méretek, a férőhely és a felmerülő költségek alapján. (Vö. Kelényi Gy., *Az Építési Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén. Művészet és felvilágosodás*, szerk. Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig, Budapest 1978. 123–159.) A három típusterv között nincs homlokzat előtt álló tornyos változat; mindhárom középtornyos megoldás látható. (A tornyok azért szerepelhetnek, mert a tervek eredetileg nem ortodox, hanem katolikus közösségek számára készültek.) Disszertáns, Kollonics érsek egyik megjegyzésére hivatkozva, azt írja, hogy e terveket azért kellett ortodox szerb templomokhoz is felhasználni, mert úgy gondolták, a szerb menekültek nem telepednek le véglegesen az országban, és templomaikat később a magyar lakosság át fogja venni.

Mivel ez egy sarkalatos kérdés, meg kellett volna vizsgálni a tényleges párhuzamot (mert pl. az említett illocskai templom szerintem nem emlékeztet a típustervre) és azt, hogy vélekedését írásos forrás is alátámasztja-e (azaz van-e forrás arról, hogy az építkezés idején ezt a tervegyüttest választották kiindulásul). Kollonich Lipót életének és a típustervek esetleges felhasználásának időszaka elég messze esett egymástól, hogysem ez az elképzelés megfontolás nélkül elfogadható lenne (már csak azért is, mert az akatolikusok a türelmi rendeletig tornyot nem építhettek templomaikhoz, s miért kellene olyan típustervet átvenni, amelynek homlokzata nem használható). Itt vetődik fel a kérdés, hogy van-e adatunk az építető közösségek és a hatóságok viszonyára, az engedélyezések kérdésére. Bizonyára a helytartótanács foglalkozott a szerbekkel is, mint a többi vallási közösséggel. Talán az iratanyag feltár valamit ebből a bonyolult kérdésből. Esetleg a szerb egyház saját irattárát is fel lehet használni.

A második, átmenetinek nevezett típusba az énekesek számára kialakított tér a külsőn is kis mértékben megjelenő bővítményeket eredményez. Disszertáns is jelzi, hogy e típusba maradéktalanul csak egyetlen mű, a mohácsi templom tartozik. Ha a batonyait és a majsit is ide számítjuk, melyekről disszertáns azt írja, sokkal bonyolultabbak a mohácsinál, akkor is nagyon kisszámú mű tartozik e csoportba, s túl átmeneti jellege mellett nem biztos, hogy önálló típus.

A harmadik típust az jellemzi, hogy már épülhet torony a homlokzathoz, s ez szerves kapcsolat formájában valósul meg, illetve hogy a liturgiai funkció az oldalhomlokzathoz kiugró tömegeket hoz magával.

Nem kerül szóba egy, véleményem szerint fontos kérdés: a szerb templomok és a hazai egyházi építészet viszonya. Határozott törekvést érzek e templomok építetőinél arra, hogy az épületeket a lehetőség szerint a magyar barokk templomokhoz – többnyire az egyszerű, középtornyos vidéki plébániatemplomokhoz hasonlóra építsék. Mayerhoffer megbízása Szentendrén e törekvést jelzi, hiszen tőle nyilván ugyanolyan templomot kérnek, amilyent máshol épített. Ugyanígy a sajátos dél-alföldi típust követő alkotásoknál is az figyelhető meg, hogy az építetők elfogadják, átveszik a más felekezethez tartozó megoldásokat. Érdekes lenne megvizsgálni ennek a jelenségnek az okát, motivációját. A hagyománytól való bizonyos elszakadás, az ortodox építészeti környezet hiánya lenne a magyarázat? Vagy a liturgiának csak a belső téralakítást megszabó volta? Esetleg az a törekvés, hogy kerüljék a markáns eltérést a helyi megoldásoktól? (Hasonló kérdés merül fel egy másik vallási kisebbség templomai esetében: a mádi és az óbudai – lebontott – zsinagóga barokk építészeti formáival kapcsolatban.)

Külön megjegyzést érdemel a függelék, a disszertáció második kötete. Ez terjedelemben messze felülmúlja a szövegekötetet. Alapos dokumentációt ad a mai országhatárokon belül álló 42 szerb templomról. Itt említjük meg, hogy talán nem kellett volna sem az adattárban, sem a főszövegben a művek, a típusok tárgyalása-

nál az országhatáron belüli emlékekre szorítkozni, még ha az elszakított területek templomainak kutatása esetleg nem is lett volna könnyű. Egyetlen ország s nyilván a mai határon áthúzódó püspökségek esetében a szerb diaszpóra templomtípusainak erőszakos szétválasztása sem indokolható.

A függelék nagyon hasznos, alapos összeállítás a művekről – bizonyos szempontból azonban feleslegesen bőbeszédű. Nincs szükség egy ilyen adattár összeállításánál sem a Fényes Elek alapján közölt rövid XIX. századi településszatisztikákra, sem a helytörténetre. Különösen furcsának hat az egyes települések névváltozatainak felsorolása, hiszen forrásokkal disszertáns nem is dolgozik, s egy esetleges publikáció esetén az olvasó sem tudna ezekkel az adatokkal mit kezdeni.

A disszertációnak nem minden megállapítását tudom ugyan elfogadni, de nagyobbik részét igen. Megállapítható, hogy komoly, alapos, hasznos munka. Szerzője az anyag teljes ismeretében, széles körű bibliográfiai ismeretek alapján dolgozott. Munkája, ha valamilyen formában kiadásra kerül, nagyon jól szolgálja majd a magyarországi építészet, s azon belül a szerb ortodox építészet jobb megismerését. Átfogó adatbázisával a későbbi kutatás számára is kiindulásul szolgálhat.

A dolgozatot a PhD-fokozat elnyerésére méltónak ítélem. Érdemjegyként cum laude minősítést javaslok.

VUKOSZÁVLYEV ZORÁN VÁLASZA DR. KELÉNYI GYÖRGY OPPONENSI VÉLEMÉNYÉRE

Kelényi professzor bíráló szavait és a munka továbbvitelét segítő tanácsait köszönettel fogadom.

Válaszaimat három fő kérdéscsoport köré rendezném, mivel összefoglaló jellegű megállapításokról van szó, illetve bíráló véleményei és kérdésfelvetései is főbb továbbfejlesztési irányokat jelölnek meg. Összefoglalva a három kérdéskört, szólnék:

- a szerb ortodox templomépítészeti magyarországi építészeti környezetbe illesztéséről;
- a periodizáció kérdéséről és a fő fejlődési időszak, a XVIII. század második felétől a XIX. század elejéig tartó korszak típusos kapcsolatairól;
- illetve a témaválasztás és emléktárgy-lehatárolás kérdéseiről.

Az első két témafelvetés összefüggésében mutatja meg az egyházközségek templomépítő szándékának kötöttségeit és lehetőségeit a társadalmi közegbe ágyazva, a harmadik kérdéskör metodológiai felvetést értelmel.

Történeti adatokból tudjuk, hogy Magyarországon már a XV. században megjelentek a Balkánról felvándorló délszláv népcsoportok. Az 1690-es Nagy Vándorlást követően jelentős számú diaszpóra jött létre az országban. A császári privilég-

giumok védelme alatt nemcsak független egyházszerkezettel bírtak, hanem önálló igazgatási és törvénykezési jogokat is gyakorolhattak a szerbek, akik csak átmeneti időszaknak vélték az ország területére történő bevándorlást. Így értelmezhető igazán, hogy szakrális épületeiket is csak ideiglenes jelleggel építették, fából. A politikai helyzet alakulásával hosszabb időre megtelepedni kényszerülő szerbek az 1730-as évektől a korszakra jellemzően egyhajós, a belsőben diadalívvel nem tagolt templomokat építettek. Opponensem itt kitér azon párhuzamra, hogy e forma a késő gótikus eredetű, vidéki, katolikus plébániatemplomokban keresendő. A kiegészítést elfogadom, a későbbiekben vizsgálatom tárgyává teszem. E templomoknál a közvetlen formai átvétel egyértelmű, a liturgikus megfeleltetés a kényszerűen vállalt építészeti keret kihasználására szorítkozott csak. A csak néhány évtizede megtelepedett szerbeknek egyszerűbb volt a hagyományosnak mondható forma alkalmazása. Opponens is elfogadja eme emlékkörnek „önálló” csoportba sorolását, mely a teljes emléktanyag egynegyedét adja. Értelmezzük ezt magyarországi építészeti előképként. Azért hangsúlyoznánk ennek magyar voltát, mert a török megszállás alatt maradt balkáni szerb területeken az – igen kis számú – építkezések még ekkor is bizánci mintára centrálisak voltak.

Az általunk hangsúlyozott, a XVIII. század közepétől terjedő időszak egy fejlődési sort szemléltet, mely nemcsak építészeti tipológiájában különböztethető meg az előzőektől, hanem a már elemzett viszonyulás kérdésében is. Az 1750-től az 1800-as évek elejéig tartó időszak a magyarországi szerb szakralitásban a sajátos liturgiához való alkalmazkodás folyamatként értelmezhető. A három periódusra osztást azért tartottuk fontosnak, mert ezáltal az átmenetet még inkább hangsúlyozhattuk. A csak néhány emlékből álló átmeneti típus kiemelését ezért tartottuk lényeginek, bár az emlékkör egészének arányában kisszámú emlékről van szó.

E fejlődési időszak típustervekhez alkalmazkodását tévesen kapcsoltuk e kamarai tervek megjelenéséhez, mert ez időben korábban elinduló folyamat volt. Az opponensi vélemény pontosító datálását elfogadom. Szándékunk e kitekintéssel azonban azt célozza, hogy megpróbáljuk történeti kontextusba illeszteni e fontos időszakot. A kutatók által többször hivatkozott, „direktíva”-ként értelmezhető Kollonich-ajánlás, hogy a szerbek olyan templomokat építsenek, melyek esetleges távozásukkor könnyen átalakíthatóak lehetnek katolikus használatra, jól jellemzi a történelmi környezetet. Néhány évtizeddel az 1690-es bevándorlás után már igen szigorú törvényekben korlátozták a szerb privilégiumokat és egyházi jogokat. Az általánosan elfogadott építészeti formák alkalmazása ekként egyértelmű lehetett az építő közösségek számára. Az 1770-es évektől pedig már bizonyíthatóan rendelkezésre álltak típustervek is, nem csak a már álló épületek jelenthettek előképet.

Egy templom felépítése még akkor sem volt egyszerű folyamat, ha a műszaki feltételek és anyagi lehetőségek is biztosítva voltak. Az egri templom több építési periódusának gazdag levelezési anyaga tanúskodik a viszontagságokról, melyek-

ben a vármegye és a püspökség többször is próbálta gátolni az át- és továbbépítéset, s csak személyes közbenjárásoknak köszönhetően lehetett elérni az Udvar jóindulatát és engedélyeit. A levéltári kutatások fontosságát ezt illetően is kiemeli az opponencia, mely bírálatot elfogadom. Véleményünk szerint a párhuzamok az általánosan alkalmazott típustervekkel és más templomokkal széles körű levéltári kutatásokkal nagy valószínűséggel bizonyíthatóak.

A szerbek több esetben is ismert építőmesterekkel dolgoztattak, mely a gazdagodó egyházközségek reprezentációs igényeinek emelkedését mutatja. Budán Mayerhoffer Ádámot, Szentendrén Mayerhoffer Andrást foglalkoztatták. Ezen esetekben az építészeti minőség volt az elsődleges szempont, nem a funkcionális vagy formai hasonlóság a korszak magyar barokk templomaihoz. Az egyházközségek szerződéseiben rögzített elvárásai is e hozzáállásról tanúskodnak.

Mindezekon felül megállapítható, hogy a szerb szakrális építészet ezen fejlődése is hozott formai újításokat a magyar építészettörténetben. A Bibó által frekvencián elemzett dél-alföldi típus formajegyeit egy görögkeleti templomtól eredeztetjük, s úgy vélem, az oltártér előtti térbővület karakteres tömegként való megjelenése a későbbiekben könnyen átültethetővé vált a katolikus templomoknál is, ahol keresztházaként töltötte be funkcióját a késő barokk épületeknél.

Válaszomat az opponencia e témát taglaló kérdésfelvetéseire úgy tudnám összegezni, hogy a szerb egyházi építészet a tradicionális bizánci centrális térforma kötöttségeitől megszabadulva egy új formában, a magyar barokk architektúra templomtípusában fejlődött tovább. E fejlődés építészetiileg igen karakteres váltást jelentett. Mindez csak úgy vált lehetővé, hogy igen szigorú megkötésekhez kellett alkalmazkodni, s az építészeti környezet hatása jelentősen befolyásolta a lehetőségeket: saját építőmesterek híján a magyar templomépítési hagyományhoz kellett alkalmazkodni, s ezt lehetett idővel a liturgiának megfelelően az igények szerint átalakítani, természetesen korlátozott mértékben.

A harmadik kérdéskörnek, mely a vizsgált emlékmű szűkítését bírálja, egy határozott döntés áll a háttérben. Kutatásunkat 10 évvel ezelőtt kezdtük meg. A szülőfalum szerb templomát bemutató TDK-munka kutatási-elemzési alapelveket határozott meg, melyet Guzsik Tamás szakmai és baráti támogatásával kibővítettem a dél-alföldi emléksoporra. Doktori ösztöndíjasként a vizsgálatokat a mai Magyarország határain belül található templomokra bővítettük ki. Ezzel párhuzamosan alapkutatások sora előzte meg a téma részletes kifejtését: felvázoltuk az ortodoxia történetét, az ikonosztáz jellemzőit és fejlődését, összegyűjtöttük a szerbek magyarországi történelmi adatait. Építészeti vonatkozásban alaptézisként értelmeztük az építészeti dokumentálás szükségét: felmértük a magyarországi szerb ortodox templomok több mint negyedét, a 42 templom, 1 kápolna és 2 temetőkápolnából 12 objektumot, s összegyűjtöttük, valamint rendszereztük a mások által készített dokumentációkat. Doktori munkánkat alapkutatásként is értelmez-

tük. Ezért meg kellett húznunk jelen értekezés vizsgálati körének határait. A munkamódszer (helyszíni épületdokumentáláson alapuló épületelemzés) lehetőségeiből adódóan ez a mai országhatárokat jelentette. Ez jelen pillanatban megfelel a Budai Szerb Ortodox Püspökség juriszdikciójának is. A történeti püspökség területe északon és nyugaton megegyezik a mai határral (Komárommal kiegészítve e kört), s csak a déli Bácska-Bánát területeken találhatók további templomok. Ezeket a Függelék adattárában feldolgoztuk.

Természetesen a történeti vonatkozások egy szélesebb kört vontak volna vizsgálat alá (Krajina, Vajdaság, Temesvár környéke). Azonban a jól lehatárolható emléktárgy számszerű mennyisége és tipológiai sokszínűsége véleményünk szerint felvállalható szűkítésre adott lehetőséget. A mintegy 45, ma is a püspökséghez tartozó emlék, a 13 más egyház által használt és 15 lebontott templom megfelelő mennyiséget jelent egy részletes feltáró kutatáshoz.

A szűkítés indokoltságát a létrejött dokumentáció mennyisége, úgy érzem, alátámasztja. Azonban sem az értekezésben, sem a függelékben nem korlátoztam a bemutatásokat a lehatárolt emléktárgyra. A dél-alföldi emlékkör vizsgálatánál kitértem vajdasági példák bemutatására is.

Döntésünk megalapozottságát a fenti okfejtés szerint kérem elfogadni. Az értekezés e kutatási fázisban egy jól lehatárolt emléktárgyra vonatkozó széles körű bemutatást és elemzést célzott. Ilyen jellegű feldolgozás a szerb ortodox templomépítészet barokk időszakára vonatkozóan még nem történt. Ezáltal a munka metodológiai alapvetés, s kiterjeszthető további területekre, felvállalva a tipológiai rendszer konfrontációját is. A vizsgált emlékkör bővítésével a kategóriarendszer finomodása érhető el, mely végül a teljes emléktárgyra vetítve hozza meg a kiértékelést. Az értekezés ezen fázisában csak alapvetés.

Köszönöm Kelényi György opponensi véleményezését, bíráló javaslatait kutatásaim további fázisaiban hasznosítom. A fentieknek megfelelően kérem válasza-
im elfogadását.

DR. LŐRINCZ ZOLTÁN OPPONENSI VÉLEMÉNYE

Vukoszávyev Zorán: Magyarország szerb ortodox templomépítésze – A XVIII–XIX. századi fejlődés tipológiai vázlata (I. kötet 114 oldal, ebből 139 kép; II. kötet, Függelék a 115. oldaltól az 551. oldalig, ebből számtalan alap-, metszet-, homlokzati rajz és fotó) című PhD-értekezéséről.

Bírálatom elején szeretném leszögezni, hogy a dolgozat mind tartalmi, mind formai szempontból teljesíti a PhD-értekezéssel szemben állított követelményeket. A Szerző imponáló alaposággal és tudással, valamint oldalszámban dolgozza fel választott témáját, amivel maximálisan azonosulni tudott. Ez nemcsak abban

nyilvánul meg, hogy az építészeti szakirodalmat, szakkifejezéseket tudományosan ismeri és használja, hanem a Szerző a szakrális kifejezések terén a vizsgált műalkotásokkal, épületekkel, templomokkal kapcsolatban az adott egyházban használatos és szokásos terminológiákkal él.

A dolgozat írója által végzett kutatómunkának rendkívüli az építészettörténeti jelentősége, talán azt is megfogalmazhatnánk: „küldetése van”. Megállapításunkat több szempont révén is megalapozottnak tartjuk. A hazai politikai fordulatot (1989/1990) követően, a több mint egy évtized rohamos változásai – sok esetben a múlthoz való ambivalens viszony is – szükségessé teszik a vallásfelekezetek részére is a számbavételt és a művek kiértékelését. Ezen kutató magatartás és feldolgozás nem csak a mai szakrális építészetnek, építészettörténetnek és művészettörténetnek lehetne talán tanulságos, hanem magának az emléanyagot építtető egyháznak is.

Mindezeket azért is tartottam szükségesnek előre bocsátani, mert a Szerző nagyon alapos tanulmányát ilyen szempontból is előremutató kezdeményezésnek tartom. A kutató szűkebb területén, a magyarországi szerb ortodox templomépítészet kapcsán részletesen foglalkozik a 18. és 19. századi fejlődés tipológiai vázlatával, de ugyanakkor általánosságban a különböző történeti korokban megfogalmazott építészeti (esztétikai, funkcionális, szerkezeti stb.) elvárásokkal, a hazai és külföldi előzményekkel.

A Szerző figyelembe veszi a társadalmi változásokat, nemcsak tipológiai vázlatot ad, hanem az építőtevékenység társadalmi, szociológiai hátterét és miértjét is taglalja. Olyan nem elhanyagolható részletekre is kitér a Szerző, miként befolyásolta a szerb egyházi zene fejlődése építészettörténetileg a liturgikus terek módosulását, sőt a festészet és az egyházzene fejlődési párhuzamaira is rámutat. Külön figyelemreméltó a Bibó István által felvetett „dél-alföldi stílus” kérdésének a nagyváradi görögkeleti templomból levezetett egyházi reprezentáció tárgyalása a nem katolikus egyház építésze kapcsán vagy a monasztikus kapcsolatok nem elhanyagolható stílárius hatásának a bemutatása.

A dolgozat szerkezetét illetően külön szerencsésnek tartom, hogy az adott alfejezetek indításánál mintegy összefoglalásként előre közli a Szerző a bemutatásra szánt anyag rövid tartalmát. A 11.1. fejezet építészeti elemzésében a Szerző a bizánci rítus liturgikus terének vázlatos elemzésére törekszik. Öröndetes, hogy olyan – sajnos korán elhunyt – szaktekintélyt hív itt és máshol is segítségül, mint Guzsik Tamás. A Függelékben az építészettörténet mellett helytörténetet is kap az olvasó, s az adott település más felekezetű templomát is – ha szükséges – bemutatja a dolgozat írója. A tárgyalt épületek minden művészettörténeti adatát (első templom építésének ideje, az ikonosztáz készítésének éve stb.), valamint a műemléki besorolást közli a Szerző, ami nemcsak a dolgozat értékét növeli, hanem ezzel az érdeklődő kutató számára fontos információkat közöl.

Az értekezés, a függelék, az adattár gazdagsága és dokumentatív alapossága mellett néhány kritikai megjegyzést is kell tennem. Az alábbiakat sokkal inkább szánám segítő jótanácsnak – különösen egy esetleg önálló műként való megjelenés esetén, amit szívből javaslok –, mint hivatalos lektori bírálatnak. A 7–10. oldalig érthető – még ha a tanulmány jellege ezt nem egyértelműen igényli is – a „Történeti összefoglaló” szinte csak kronológiaszerű felsorolása, de ugyanakkor hiányolom, ha vázlagszerűen is, bevezetőrész (tanulmány) megírását. Egy ilyen igényességgel megírt dolgozat megérdemelt volna egy nagyívű, összefoglaló bevezető tanulmányt mint problémafelvetést, mint a téma exponálását. Sőt, hiányolok itt egy szintetizáló történeti áttekintést. Ha a szerző a helyszíni épületdokumentálásokkor – ami éppen a dolgozat egyik fő erénye – (lásd 68., 89. stb. oldalak), a minél pontosabb datálás, stiláris meghatározás a cél, miért nem teszi ezt meg a 465. oldalon F.3.8. Ivándárda esetében. Egy építésznek minden rendelkezésre álló eszközzel (fotók, kataszterek, térképek, egyéb leírások, falazás stb.) meg kell próbálnia a templom építésének idejét minél pontosabban meghatározni. A Szerző a 44. oldalon éppen a periodizáció finomításának kérdését veti fel, így talán joggal lenne elvárható – egy építészettörténeti disszertáció esetében különösen – a minél pontosabb datálás meghatározása. Nem egyértelmű a 94. oldalon a 9. sorban „... évente megújuló alapból...” kifejezés, mire gondol, mit ért alatta a Szerző?

A felhasznált irodalomhoz is kell néhány megjegyzést tennem: a 31. oldalon az 51. jegyzetben említi a Türelmi Rendeletet. Kár, hogy a Szerző itt nem említi más felekezetek (például az evangélikusok, a reformátusok) hasonló küzdelmeit. Javasolt irodalom lett volna ehhez: Lőrincz Zoltán: *„Ne hagyjátok a templomot...” Új református templomok 1990–1999*, Kálvin Kiadó, Bp., 2000. című kötet. Ugyancsak a 48. oldalon említett térszervezési (templombelső) problematikához, mint más felekezeti megoldás, hasznosítható lett volna az előbb említett munka. Az F.6.5.2. Aranyszájú Szent János liturgiája részhez ugyancsak hasznosítható lett volna egy legutóbb megjelent kiadvány: Aranyszájú Szent János: *A felfoghatatlanságról és az egyszerű dicsőségről*. Fordította, jegyzetekkel ellátta, kísérőtanulmányt írta: Perczel István, Odigitria könyvek, Osiris Kiadó, Bp., 2002. Az F.6.8. fejezetben az ikonosztáz szerepéről értekezik a Szerző. Két nagyon fontos tanulmányt szeretnék ugyanakkor figyelmébe ajánlani. Pavel Florenszkij: *Az ikonosztáz*. Imago sorozat, Corvina Kiadó, Bp., 1988., valamint Lepahin Valerij (a Szege-di Egyetem tanára): *Az ikon funkciói. Az ikon szerepe az egyházi, társadalmi életben és a mindennapokban*. Szombathely, 2001. című kötetét.

Vukoszávlyev Zorán PhD-értekezéséről összefoglalva megállapítható, hogy tézisei helytállóak, következtetései tudományosan megalapozottak. Próbálja nemcsak választott kutatási területének a bemutatását, hanem az anyag jellegéből adódóan a felekezeti párhuzamokat is figyelembe venni (dobozi református gyülekezet templomának építése a 92. oldalon), amely dicsérendő törekvése a Szerzőnek.

A kutató igényességét jelzi, hogy a 101. oldalon angol és szerb nyelvű rezümét olvashat az érdeklődő. Olyan dolgozatot tart kezében az olvasó, amely méltóképpen járul hozzá a magyar építészettörténet külön tradícióinak a feltérképezéséhez. Ebből adódóan a dolgozat PhD fokozatának megadását tiszta szívből ajánlom.

VUKOSZÁVLYEV ZORÁN VÁLASZA
DR. LŐRINCZ ZOLTÁN OPPONENSI VÉLEMÉNYÉRE

Elsődlegesen szeretném megköszönni Lőrincz Zoltánnak kimerítő alaposágú értékelését, melyben a bíráló szavakat, hozzáfűzéseket elfogadom, valamint a „hivatalos lektori bírálat”-on felüli segítő jótanácsokat a további munkámban hasznosítom.

Bíráló kiemeli az értekezés azon jelentőségét, mely a magyarországi szakrális építészet részletes megismerését és megismertetését szolgálja. A XX. század végének gazdaságilag, politikailag és kulturálisan is változó világában hangsúlyozza a szakrális építészet elemzéseken alapuló vizsgálatának szükségességét. Magyarország történeti vallási közösségeinek egyházi építészetét gazdag munkák mutatták be az utóbbi egy évtizedben, melyhez hozzájárult Bírálónak „Ne hagyjátok a templomot...” című, a református egyház 1990 utáni építkezéseit bemutató munkája is. Magyarország egykor jelentős számú, gazdag hitélettel rendelkező közösségének, a szerbeknek templomépítészetét összefoglaló munkánkkal e folyamatot szándékoztunk folytatni és ezáltal teljessé tenni. Bíráló kiemeli, hogy e kutató magatartás és feldolgozás nemcsak a mai szakralitás és a történeti vonatkozások tükrében fontos, hanem magának az emlékanyagot építtető egyháznak egyaránt. Ezt még egy kapcsolatrendszerben szeretném csak kiegészíteni: a hagyomány ismerete és tisztelete az egyházat alkotók közösségének, a vallásukban élőknek a legfontosabb.

Talán e tekintetben még nagyobb jelentőséget kap Bíráló azon kiemelése, mely támogatja az adott emlékek nem pusztán történeti, hanem társadalmi és szociológiai oldalról történő bemutatását is. Az egyes templomok bemutatását a Függelékben vontam össze a nagy számra való tekintettel, ahol igyekeztem általánosabb helytörténeti és a szerb lakosságot érintő adatokkal szolgálni a templomépítések történetének megértését segítőként. A pontos datálások sok esetben az építőközösséget érintő valamilyen eseményhez kötődtek: a gazdasági fellendülések gazdag donációkat eredményeztek, azonban a történelmi sorsfordulók negatív hatásokkal is bírtak. E kutatási fázis több templom esetében már csak történeti kutatás lehetett: 15 templomot már csak archív adatokkal dokumentálhattunk. Bíráló kiemelése, miszerint az F.3.8. fejezetben Ivándárda esetében nem hoztunk pontos datálást, ezt a tényt támasztja alá. Az 1974-ben elbontott templom építészettörténeti jelentősége az emlékcsoporton belül is nagy lehetne, ha állna még: fagerendákból rótt boro-

na fala egyedülálló volt a magyarországi szerb ortodox templomépítészetben, azonban véleményünk szerint a Dráva-mellék református templomainak kutatásához is jelentős adatokkal szolgálhatott volna, ha nem áll útjában a helyi termelőszövetkezet terjeszkedési irányainak. Eddig semmilyen archív adatot nem sikerült feltárni az épületről, csak elbeszélésekre hagyatkozhatunk.

Bíráló stílári és szerkesztési észrevételeit elfogadom. A további munkák folyamán az I. fejezet „Történeti összefoglaló” kronológiaszerű felsorolását átdolgozom. Tanácsai alapján az egyes emlékek hiányzó adatait a tervezett publikáció mélységének megfelelően kiegészítem és pontosítom.

A kiemelést, miszerint az „... évente megújuló alap ...” kifejezés mit takar, a következőkben röviden összegezném. Ismert, hogy a II. világháború után az egyházi javak nagy részét államosították. E folyamat a Budai Szerb Ortodox Püspökséget is jelentősen sújtotta. Az 1990-es politikai változások felszínre hozták e sérelmes események orvoslásának igényét. A vissza nem adható ingatlanokért az állam anyagi ellentételezést javasolt, melyet az egyházak elfogadtak. A Püspökség ezen összegeket alapként kezeli: a meglévő épületállomány karbantartására, felújításokra, kisebb cserékre fordítja lehetőségei szerint.

Bíráló szakirodalmi bővítésre tett javaslatát elfogadom, mivel minden további adat és újszerű megközelítés a téma elmélyültebb ismeretéhez vezethet és a tárgyalta építési kör bemutatásának finomodását eredményezheti. A Türelmi Rendelet az akatolikusok számára nagy jelentőséggel bír. Úgy érzem, gazdagodó szakrális építészeti szakirodalomban már több viszonylatában értelmezve volt, ezért részletesebben nem tértem ki a reformált egyházakra gyakorolt kihatásaira. Azonban rövid, párhuzamokra rámutató kifejtés közlésének szükségét látom, hogy jobban érzékeltessem a közös problémákat a templomépítés gyakorlatában.

Szándékunk szerint PhD-értekezésünk egy kutatási folyamat adott pillanatban vett összegzése. Az elvégzett munka, a megállapítások és a tervezett továbbfejlesztés a Bíráló által is fontosnak tartott megismertetést szolgálja. Ennek megvalósulását egy tervezett, nem csak szakmai közönségnek készített publikáció teheti teljessé. Lőrincz Zoltán bírálatát és segítő tanácsait ezért is köszönettel fogadom.

CONTENTS

TAMÁS MEGGYESI

Urban space	3
-----------------------	---

JÓZSEF GYÖRGYI

Calculation models for analysing of vehicle-bridge dynamic interaction	65
--	----

PÉTER RABB

Chapters from the epilogue of architectural history of the medieval buildings on the Castle hill of Esztergom (History of ruining and reconstruction)	87
--	----

REVIEW

Zorán Vukoszávlyev: “Sacral architecture of Serbian orthodox churches in Hungary – Typology of development in the 18th and 19th centuries”. Public discussion of the thesis for the degree PhD (Opponent’s opinions by Dr. György Kelényi and Dr. Zoltán Lőrincz)	137
--	-----

INHALT

TAMÁS MEGGYESI	
Der Freiraum in der Stadt	3
JÓZSEF GYÖRGYI	
Modellen für die Berechnung der dynamischen Wechselwirkung zwischen Fahrzeugen und Konstruktionen	65
PÉTER RABB	
Kapitel aus dem Nachleben der mittelalterlichen Gebäude der Burg in Esztergom (Zerstörungs- und Forschungsgeschichte)	87
RUNDSCHAU	
Zorán Vukoszávlyev: „Serbisch-orthodoxe Kirchenarchitektur in Ungarn – Typologisches Schema der Entwicklung im 18–19. Jahrhundert“. Öffentliche Diskussion der PhD-Arbeit (mit Opponentengutachten von Dr. György Kelényi und Dr. Zoltán Lőrincz)	137